

RECENSIES

Shlomo Berger (ed.), *Travels among jews and gentiles: Abraham Levie's travelogue Amsterdam 1764* (Leiden: Brill-Styx, 2002) 207 p. ISBN 9004123881

Elchalan Tal (ed.), *De reisbeschrijving van Abraham Levi: zijn tocht door Duitsland, Bohemen, Moravië, Hongarije, Stiermarken, Oostenrijk, Tirol en in Italië door Friool, Lombardije, de Marken, Romagna, Toscane en Bologna, 1719-1723* (Schoorl: Pirola, 2003) 139 p. ISBN 9064554250

De stijgende belangstelling voor egodocumenten heeft mede tot gevolg dat de laatste jaren een bescheiden hausse aan tekstedities van dergelijke geschriften op de Nederlandse markt verschijnt. Het betreft nog maar een topje van de ijsberg van egodocumenten zoals blijkt wanneer de inventarisatie van R. Dekker, *Bibliografie egodocumenten en geschiedenis* (Haarlem 1998) wordt geraadpleegd. Liggen de archieven en bibliotheken dus nog vol met teksten die op een editeur wachten, één manuscript uit het bezit van de Bibliotheca Rosenthaliana (Hs. Ros. 23) is het bijzondere lot beschoren in ruim een jaar maar liefst in twee edities te verschijnen (in 1884 verscheen al een incomplete editie). Het betreft de beschrijving die de joodse Abraham Levie opstelde van de reis die hij als jonge man maakte in de periode 1719-1723.

Levie werd in 1702 of 1703 geboren in het Duitse Horn en bracht zijn jeugd verder door in Brake, waar hij naar school ging, en in Talle. Hoewel de sociale positie van Levie's ouders niet bekend is, staat het wel vast dat hij familie had die tot de geprivilegieerde groep van hofjoden behoorde. Volgens eigen zeggen wakkerde het lezen van historische werken – hij noemt geen titels – de reislust in hem aan. Samen met zijn vader, die hem tot Praag zou vergezellen, verliet hij op zeventienjarige leeftijd zijn besloten joodse wereld. Via Bohemen en Moravië voerde de reis naar Hongarije en van daaruit via Oostenrijk naar Italië. Op enkele plaatsen verbleef Levie langere tijd, zoals in Nicolsburg een half jaar en in Wenen twee maanden. Het grootste deel van de tijd, meer dan drie jaar, bracht hij door in Italië, waar hij voor langere tijd pleisterde in steden als Padua en Rome. Even had Levie nog plannen om de oversteek naar Cairo en Jeruzalem te wagen, maar het feit dat in Cairo de pest heerste weerhield hem daarvan. De terugreis bracht hem door omstandigheden in Amsterdam. Hier vestigde hij zich aan het einde van de jaren twintig van de achttiende eeuw, na eerst weer teruggekeerd te zijn naar zijn geboortestreek, om er tot zijn dood in 1785 te blijven wonen. Hij dreef er een redelijk succesvolle stoffenhandel en bekleedde hoge posities in de Hoogduitse joodse gemeente.

De reis die Levie maakte heeft allerlei overeenkomsten met de Grand Tour-reizen die zoveel welgestelde jongemannen maakten ter afronding van hun opvoeding. Dat geldt onder meer voor een deel van de route, de plaatsen en gebouwen die hij bezocht, en bijvoorbeeld het lange verblijf in Italië dat voor vrijwel iedere toerist het belangrijk-

ste reisdoel was. Toch zijn er ook verschillen aan te wijzen. Het eerste betreft de financiering van zijn reis. Levie werkte regelmatig bij joodse relaties en droeg dus zelf bij in tegenstelling tot de meeste toeristen die hun ouders als financier gebruikten. Het lijkt mij zelfs de vraag of het opbouwen of onderhouden van handelscontacten niet een nevendoeel van de reis is geweest. Het tweede verschil was de route. Hongarije was zeker geen reisdoel van de gemiddelde toerist en Levie lijkt deze streek vooral te hebben bezocht vanwege de joodse gemeenschappen aldaar. Het derde verschil was zijn manier van reizen. Als jood kon hij zich niet zo vrij bewegen als de niet-joodse toeristen. Maar vooral Levies belangstelling voor wat hij zag en meemaakte wijkt af van die van zijn christelijke tegenhangers. Levie besteedt consequent veel aandacht aan de joodse gemeenschappen die hij onderweg tegenkomt. Standaard noemt hij het aantal joodse inwoners van een plaats, ook als het er maar twee zijn, de verhouding van de joodse gemeenschappen tot de buitenwereld (wetgeving, verplicht dragen van herkenningstekens, verboden) en de religieuze organisatie en gebruiken. Nu was het bijna verplicht dat de *grand tourist* zich onderweg bezighield met religie en vooral met wat hij zag over geloofsgenoten – Arnout Hellemans Hooft noteerde tijdens zijn tour braaf maar veel oppervlakkiger wat hij te weten kwam over protestanten – maar in Levies tekst is dit onderwerp zonder meer het belangrijkste. Hij had voor ogen via zijn tekst zijn lezers in te lichten over het joodse leven.

Zeer waarschijnlijk maakte Levie, net als andere *grandes touristes*, (dagboek-)aantekeningen die ten grondslag liggen aan zijn uiteindelijke reisbeschrijving, maar die zijn mogelijk al tijdens de reis voor een deel verloren gegaan. De reisbeschrijving is vele jaren na zijn thuiskomst geschreven (in feite waarschijnlijk gedicteerd aan een familielid), zodat de tekst een dubbel perspectief heeft: dat van de jonge onbevangen reiziger en dat van de oudere Levie die inmiddels in een veranderde wereld leefde.

Dat een joodse jongen een dergelijke reis ondernam is zover bekend uitzonderlijk en dat hij zijn belevenissen te boek stelde is dat wellicht nog meer. Een editie van het werk van Levie is dan ook zeker niet ten onrechte. Shlomo Berger nam het op zich de reisbeschrijving uit te geven in de oorspronkelijke taal, het Jiddisch (overigens met sterke invloeden uit het Duits en het Nederlands). De tekst wordt voorafgegaan door een uitstekende inleiding (helaas met onvertaalde Jiddische citaten) waarin Berger veel zaken vanuit verschillende disciplines expliceert en problematiseert. Hij gaat in op de vraag tot welk genre deze tekst behoort, de structuur, de datering, het taalgebruik en hoe men Levies werk kan plaatsen in de ontwikkeling van het Europese jodendom.

De tweede editie werd verzorgd door een verre nazaat van Abraham Levie, Elchalan Tan. Hij heeft het Jiddisch vertaald in het Nederlands en ook zijn editie wordt voorafgegaan door een inleiding, die echter veel oppervlakkiger is. Hoewel het begrijpelijk is dat Tan na Bergers editie niet in herhaling wilde vallen, was het op zijn minst handig geweest een uitgebreidere samenvatting van Bergers opvattingen en bevindingen op te nemen. Het aantal mensen dat het Jiddisch beheerst is niet groot, zodat in de praktijk iedereen die Levies reisbeschrijving wil raadplegen toch beide edities zal moeten gebruiken. Het is zonde dat het veel uitgebreidere woord- en zakencommentaar van Berger vrijwel onbruikbaar is geworden voor de lezer die alleen het Nederlands machtig is.

Ellen Grabowsky
Erasmus Universiteit Rotterdam